

הרב אהרן ליכטנשטיין

מוסר אביב

על מוסר, אמונה וחברה

עורכים: אביעד הכהן וראובן ציגלר

הרהורי שמיטה

כבכל שנת שמיטה, נאמרים ונשמעים השנה שפע דברים בקשר למועה. מופיעים פה ושם ספרים, כמעט ומציפים אותנו במאמרים, ומעל במות בכל רחבי הארץ שואלים ודורשים בעניינא דשתא. הסופרים והדורשים – אם בניתוח הלכות שביעית, אם בנימוק מצוותיה, אם בפיתוח צדה המחשכתי – חילם לאורייתא, וישר כוחם. אך אופייה האמתי של שמיטה כיום נשאר סוד כמוס. העובדה הפשוטה היא ששמיטה בתשל"ג מהווה – טרגדיה הלכתית. לא נעים לשמוע – ופחות נעים להשמיע – דברים כאלה. אך זו היא האמת הקרה והמרה; ואין מנוס הימנה אלא בסילופים.

אלא שתשאלוני: איזה מין כלאים היא טרגדיה הלכתית? בהלכה הרי אתם עוסקים למרבית ועל טרגדיות למיניהן הריני מטיף לפניכם לפרקים. אבל תרכובת זו מה טיבה? להבנת הדברים, יש להקדים כמה משפטים על המחשבה הטרגית – או יותר נכון, על ההשקפה הטרגית – בכלל.

למציאות העולמית ניתן להתייחס באורחות אין ספור. לכל אדם חושב משקפיים משלו. אך בעיקר יש לציין שתי תפיסות יסוד – הלירית והטרגית. התפיסה הלירית, בראש ובראשונה, אחידה. המשורר הלירי נזקק לחוויה בעלת אופי ברור, וממצה ומבטאה עד תומה. פניו לכיוון אחד, ואם הוא כבר רואה מציאות מגוונת, הרי היא עלולה להיות הרמונית. במידה בה הוא נזקק ליקום כולו, הוא נוטה לראות בו אחדות אורגנית, אורות מציפים מן הקצה אל הקצה, ומאחורי הכל מגמה מקיפה. קרוב לוודאי, אם כי אין הדבר מוכרח, שחזונו אופטימי. אך לא זה העיקר. הנקודה המרכזית היא שמתייחסים לחוויה כבעלת אופי ברור – וממילא שמגיבים עליה ביחס חד-משמעי. שוב, לא מפני שאין המשורר מודע לתופעות מנוגדות. ייתכן שבעקבות סונטה רוויית אהבת נעורים יבוא הספד נוגה. אמש שמחנו בכלב החי והיום נבכה

את הארי המת. אך לא בערב אחד, לא בכפיפה אחת. התפיסה לירית גורסת: שירה מגילות מגילות ניתנה. והשירה משקפת את המציאות, שאינה נראית כמלאת סתירה והתנגשות אלא כאחידה או, לכל היותר, כבעלת מסלולים מקבילים ותאים נפרדים. דווקא חוויית הסתירה וההתנגשות היא המהווה מוקד התפיסה הטרגית. חורבן ואבדון – 'טרגדיה' במונח הפופולרי – אינם אלא תוצאה של תהליך שהנימה הטרגית מלווה אותו לאורכו: חיים קרועים ושסועים, בהם אדם ניתן להשפעת גורמים מגוונים ועומד בפני דרישות שונות ומנוגדות – ועומד בפניהן בבת אחת. הדרמה מהווה מישורה הטבעי של הטרגדיה, שכן היא מודעת בעיקר לפיצול ולמאבק – כלפי חוץ או כלפי פנים – וההתמודדות הלא היא אבן פינת היצירה הדרמטית. אין המשורר הטרגי כולל, מצדו, נימת אחדות המציאות. אך הוא רואה אותה, אי שם, במסגרת כוללת וכמשימה נשגבת, ואילו החיים היום-יומיים והמידיים מאופיינים על ידי ניגוד; ובמידה והמשורר או ההוגה הטרגי דן באדם באשר הוא שם, הינו רואהו כיצור חצוי, בעל שאיפות סותרות ורגשות מתמודדים. לכל אחד דרישות ושעבודים העולים על המשאבים – והסדר בעלי החוב אינו מתבצע בשלווה. בקיצור, התפיסה הטרגית רואה את החיים כמחזה דיאלקטי מתמיד, כשדה עימות ולבטים.

תהליך דיאלקטי זה עלול – וחייב – להביא לידי עיצוב והתפתחות אישית, אך בהמשכו נדרשים קרבנות רבים למדי. ביניהם אישיים, וביניהם ערכיים. לצערנו, נמנית השמיטה עליהם. ברור שבראש ובראשונה, מהווה מסכת השמיטה גוף הלכתי המשתרע על פני כמה תחומים: איסורי מלאכה וחובת שבתון, במקביל לשבת; איסורי אכילה וסחורה, מעין מאכלות אסורות; ניהוג קדושה וייעוד הפרי, כבתרומה ומעשר שני. נוסף על הרובד ההלכתי, ההלכות מעוררות במכלול ערכים המכונן והמשתקף על ידן. אין כאן צורך לחטט בטעמי המצוות; הדברים נראים בעליל. יש להבחין בלפחות שלוש נימות: כשבת בראשית, שבת הארץ מחדירה מצד אחד את תודעת מרותו ובעלותו הבלעדית והמוחלטת של הקדוש ברוך הוא, ומצד שני היא משחררת את האיכר מטרדות חיי שעה מתוך מגמה שיפנה לתעסוקת חיי עולם. היא מקצצת כנפי האדם – ומאפשרת מעופו. שלישית יש בה אף נימה דמוקרטית מובהקת. שביעית משווה קטן וגדול, ביחס לפירותיה אין עשיר ועני ("ואכלו אביוני עמך"). כמעט ואין אדם ובהמה ("ויתרם תאכל חית השדה"). היקום כולו סמוך על שולחן גבוה ומצפה ליזון הימנו.

והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך. ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכל. (ויקרא כ"ה, ו-ז)

מה נשאר לנו כיום מן החזון המרהיב הזה? כקליפת השום! המעבר מכלכלה חקלאית לתעשיינית הוריד מעל הפרק – עבור רוב רובו של הציבור – את איסורי המלאכה; ברם, בקשר לאלה המצב יחסית משופר. לא עוקפים ולא מסלפים; רק, למזלנו, לא נתקלים בהם. ביחס לאיסורי האכילה וחובת ניהוג הקדושה המצב חמור פי עשרה. מהן האופציות העומדות לרשות החרד לקדושת השביעית, על כל פרטיה ודקדוקיה? הוא יכול להסתמך על פיקציה משפטית, לפיה – אוי לאוזניים שכך שומעות – שדות הארץ, מהלבנון ועד נחל מצרים ומן הים עד הירדן, נמכרים או מוחכרים לגוי. אינני בא להרהר אחרי תוקפה ההלכתי של מכירה זו או אחרי קניין גוי להפקיע מידי קדושת הארץ – אפילו אם נניח שהמתירים צודקים, התופעה כשלעצמה צריכה לזעזע. אלטרנטיבית, המפקפק בהיתר יכול להשיג פירות מתוצרת חו"ל או משרות ערבים (אם הוא מוכן לסמוך על הוראת הבית יוסף). אך מה רב הפער בין אותה התרוצצות לירקן ותשלום שערים מופקעים עבור יבול נכרי, כאשר האדם מתמרמר על טורח הדרך וההוצאות ובמקביל מחזיק טובה לעצמו על רמת צדקותו – מה רב הפער בינה לבין "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה"! כלום יש להכיר את הקשר שבין אותה יוהרא לבין שחות האדם ורוממות הבורא העומדות במרכז פרשת השמיטה? בין הזהירים באיסור ספיחים, מהו אחוז החיים את השביעית בשמחה תמימה, לעומת המצפים כמעט בכליון עיניים, להיפטר מעולה?

אין בדעתי, חס ושלום, להשלותכם. אינני מותח ביקורת על המסתמכים על היתר המכירה או על הרבנות המבצעת אותה. קרוב לוודאי שלו הייתי במקום הרבנים הראשיים הייתי נוקט בשיטתם. למעשה – ביחס לציבור הרחב, בכל אופן – אין ברירה. ישנם אמנם יישובים בודדים הנמנעים מכל מלאכה, אך הם מצליחים בדיוק מפני שהם בודדים. כרגע, אין באופן פתרון שיענה על דרישות היישוב כולו, ואין קרן שמיטה שתוכל לספק את צרכיה של המדינה כולה. מצד שני, אינני מציע, חלילה, שיש להתעלם מחובות הלכתיות, ככל שאינן מתוקות לחכנו. הרינו מבינים היטב את מלוא האחריות אף למצווה שכביכול פג טעמה. אני רק עומד על נקודה אחת: שנכיר את המציאות – ושנבכה עליה.

המציאות היא שאין פתרון המשביע רצון ומשקיט מצפון. כשמספרים לי שאחד מנכבדי דורנו דורש בחזקה שיסתמכו בישיבתו על היתר המכירה כדי להוציא מלבן של תוקפיו, הנני משתאה נדהם. ניתן בהחלט לקבל את ההיתר; אך היאך אפשר לחבוק אותו? בולעים גם תרופות – אבל לא מברכים עליהן. אל נתפתה לחשוב שעצם בגרון היא באמת ממתק. אולי אמנם אין ברירה; אך בדיוק דא עקא: שאין ברירה. כאן שורש הטרגדיה ההלכתית, שנאלצים לבחור בין שני ערכים – האידיאל

של "ושבתה הארץ" והדרישות הכלכליות של היישוב (שאף הן מהוות שיקול מוסרי לא פחות מאשר פרגמטי) – ולהקריב האחד על מזבח השני. לא קובלים על הכרעת הרבנות; אך בלב שסוע מצטערים על עצם הצורך לבחור ולהצביע. השביעית נפלה קרבן, ובכישלונה החרוץ מתנוונים כולנו.

התהליך כולו נצפה מראש. מעניין שבשני מקומות הזהירה התורה על רפיון ביטחון – ופעמיים נכשלנו. ביחס לשמיטת קרקע נאמר "וכי תאמרו מה נאכל..." (ויקרא כ"ה, כ) – והגענו לידי היתר המכירה. ביחס לשמיטת כספים נאמר "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל..." (דברים ט"ו, ט) – ומסתדרים בפרוזבול. שתי מצוות, שתי פונקציות; שני אתגרים, שתי טרגדיות. חוגים ליברליים מרכים להצביע על תקנת הפרוזבול כעל הישג מרשים, המדגים את כושר יכולת ההלכה להסתגל לתנאים חדשים. אך האמת תורה דרכה. כלום שש הלל, ואפילו עם כל הסמכות שבעולם, לעקוף מצווה? וכי לא ניגש לתפקידו בלב נשבר ונדכה?

למרבית דאבוננו, מצא הלל את עצמו ואת דורו במבוכה. מצד אחד, התורה הלא ציוותה להלוות כסף, בפרט לעניים. מצד שני, היא גזרה אומר שאחת לשבע שנים יש להפקיע חובות ולהתחיל מחדש, ואף הצמידה אזהרה שדרישה זו לא תערער את הנכונות להלוות. אילו אכשר דרא, היו שתי המטרות נישגות. הזקוקים לכך היו מוצאים את המשאבים הדרושים, ומלווים היו מתחנכים, לפחות פעם בשמיטה, להרפות לשנייה את האגרוף ההדוק בו אנו מחזיקים בכל פרוטה כבבת עינינו. ברם, לא אכשר דרא, ובעלי ההון החלו לטרוק שער בפני נצרכים. בעל הלכה רגיש מבין במלוא תחושתו עד כמה כאב הצורך שנוצר להכריע בין שני הערכים. איזה מחיר היה הלל מוכן לשלם כדי שלא לעמוד בפני הברירה האכזרית? לא תרועת תשואות יצאה באותה שעה מפיו. כשהסתכל בפני המציאות, מילה אחת הייתה בפיו: ניצחתי. הנני, נציג ההלכה והמסורה, אמנם מצליח להיחלץ, אך במישור אחד נשברתי. במקום לשמור ולקיים, התקנתי עקיפה.

זה מצבנו היום אף ביחס לשמיטת הקרקע. מבחינה פורמלית ייתכן שהכל בסדר, אך את שבת הארץ אין אנו מקיימים. אנחנו – תומכי ההיתר כשולליו – לא משמטים אלא משתמטים. אינני רואה דרך, בעתיד המצופה, להציל את המצב; אך לפחות שיישאר לנו – כפי שנשאר להלל בשעתו – הכאב. באין ברירה נפעיל את ההיתרים והעקיפות למיניהם, ונכפה ראשנו בפני המציאות; אך אל נשלים עמה. נודה בכישלוננו ונצטער עליו – ונצפה שהמקום ישלים לנו חסרוננו.

אחרית דבר: תשנ"ד'

בקוראי שוב את המאמר הקודם, כשעברו מאז שלושה מחזורי שמיטה, טבעי שאשאל את עצמי: מה נשתנה מאז? בעצם הרבה מאוד, אך גם מעט מאוד. ברמת הצרכן, עבור מי שמתחשב בשמיטה (בכל דרך שהיא) בקניית פירות וירקות, מגוון החלופות וזמינותן השתנו והורחבו בצורה מרחיקת לכת. המבחר גדל כמעט באופן אקספוננציאלי. גידול זה נובע בחלקו מהשכלול של המשק הישראלי ובמיוחד של המגזר השיווקי, וכן מן העלייה הכוללת בסטנדרטים של הכשרות בקרב המחויבים להלכה בארץ ובתפוצות. (כבר העיר מאן דהו בצדק שהיום נמכר פחות בשר כשר יחסית לדורות קודמים, אך מתוך מה שנמכר, חלק גדול יותר הוא 'חלק'. כמו כן, נמכרת פחות מצה בסך הכל, אך גדל חלקה של המצה השמורה.) אולם, הגידול הוא גם תוצאה של הגברת המודעות למצוות השביעית.

תהיינה אשר תהיינה סיבותיהן, העובדות ברורות. לפני עשרים שנה, היינו חייבים לחטט ולגרד כדי למצוא סחורה טרייה בשביעית. בקטמון, שכונתנו, שרבים בה שומרי מצוות אך לא חרדים, נאלצנו להזדקק לכמה נקודות מכירה במרתפים (יותר כוכים מאשר חנויות) שהציעו את מרכולתם הדלה בשעות לא סדירות. היו אזורים – לא רבים – בהם המצב היה יותר טוב, אך לא בהרבה. התחושה הכללית הייתה של כיסים מבודדים של ספקים – כמה דוכנים בשוק מחנה יהודה, מספר חנויות בגאולה או במאה שערים, או בבית וגן ודומיה. אלה סיפקו את הסחורה עבור אותו מיעוט שהתעקש שלא לסמוך על היתר המכירה ועל כן שיחר לפתחם. אולם, שוק הפירות והירקות בכללו כמעט שלא הכיר במשמעות שנת השבע.

כעת, יש מגוון אדיר בהישג יד בכל אזורי העיר. מדובר לא רק על ירקנים בודדים, אלא על מספר ניכר של מרכולים מרכזיים. במקרים רבים, בחנות אחת קיים מגוון מרשים של חלופות שונות המשקף גישות הלכתיות שונות למצוות שמיטה. יש חסה וכרוב, הארוזים בצלופן, שגדלו ב'מצע מנותק' ולא בקרקע (אפשרות שאיננה נקייה לגמרי מכל חשש הלכתי, אך קיבלה אישור מפוסקים מובילים), ולידם עגבניות מדרום הערבה (שרבים סומכים על הפוסקים המתירים אותן, למרות שהדבר תלוי במחלוקות לגבי קביעת הגבול ההלכתי של ארץ ישראל). לידם נמכר שפע של סחורה שנקנה מערבים או פירות המשווקים דרך אוצר בית דין. עבורנו, אין שום

1. אחרית הדבר תורגמה מאנגלית על ידי קלמן נוימן.

צורך להתאמץ. אנו מטלפנים לירקן הקבוע שלנו בשכונת בית ישראל והמשלוח מגיע בזמן ובאיכות כבכל שנה.

התועלת המעשית של מהפך זה מובנת מאליה. אך יש בו גם רווח רוחני. הוא מאפשר לאדם ליישר קו עם המצפון ההלכתי שלו בלי ליפול לסכנה הממארת של תחושת צדקנות, המתלווה לעתים לשמירה על רף גבוה יותר של קיום מצוות במחיר מה שנתפס כסבל וניסיון. לפני שנות דור, ההקפדה על איסור 'חדש' בארצות הברית הייתה כרוכה באחסון בהקפאה של לחם וחלה עבור חורף שלם. כיום, הנגישות הקלה למוצרים ללא חשש חדש נטרלה את המרכיב הזה בכשרות שם. הסדרת אספקת התוצרת גרמה לתוצאה דומה לגבי קיום מצוות השמיטה, לפחות בארץ ישראל. אכן, המצב השתנה מאוד. לכך יש להוסיף עוד מרכיב שגורם לשינוי – היחס לקניית סחורה ערבית, אז לעומת היום. ייתכן שהמשקל שמייחסים לשיקול זה תלוי בנטייה פוליטית, אך האם יחסו של מישהו לנושא זה יכול להיות כמו זה שלפני האינתיפדה? מצד שני, שאלה זו עשויה להיות מושפעת גם מתהליך שלום והשלכותיו הפוליטיות והכלכליות.

למרות שינויים אלה, הטרגדיה ההלכתית של שנת השמיטה השתנתה ביסודה אך במעט. המודעות למצווה גברה, יותר יהודים שומרי מצוות רגישים לה, ומאמץ גדול יותר מושקע בהתמודדות עם שאלותיה היסודיות. על כל פנים, המציאות הבסיסית עומדת בעינה. עבור רוב האנשים, במידה והיא נחווית בכלל, מצוות השביעית קיימת כבעיה יותר מאשר כערך, כמצווה המאתגרת אותנו לעקוף אותה יותר משהיא מדרבנת אותנו ליישם אותה. נכון, ההשלכות על היצרן מובהקות יותר מאשר על הצרכן (ואינני מתכוון לדשאים מוזנחים בלבד). גם אצל הצרכנים, אלו הנוהגים כשיטת המבי"ט (המצריך שמירה על קדושת שביעית של פירות שגדלו בשדות נכרים) חשים את השינוי יותר מן האוחזים בדעת הבית יוסף (הסבור שאין חובה כזאת). אך אי-אפשר להתכחש לעובדה הבסיסית. בצורה גורפת איבדנו את החזון ונותרנו עם מרוץ מכשולים. ואולם ודאי שאין זאת הדרך הרצויה לחוות חיים על פי ההלכה. האם לרגע היינו משלימים עם יחס לשמירת השבת מדי שבוע כפי שאנו חווים את שבת הארץ של שנת השבע?

במישור האישי, תגובתנו למצב היא זו שהשתנתה – וזה גם מעט וגם הרבה. אינני בטוח שהייתי אינסטינקטיבית מתעורר כיום לכתוב את 'הרהורי שמיטה'. לא רק משום שבעבור השנים, כלי הביטוי פחות זורם והניסוח המדויק מתחמק והולך, אלא פשוט משום שהכאב קהה. גם אם שלוש השמיטות שעברו אינן מרדימות את הכאב, הן לפחות משככות אותו. הכל נהיה כל כך שגרתי. מעמקי מצבנו הירוד

שבו הכל הפך לנורמלי, אני מתגעגע לשמיטות הראשונות של ההתיישבות בארץ, בתרמ"ט ושוב בתרנ"ו, כאשר כל הקלה הלכתית נעשתה בקמצנות. אני זוכר זמנים שהייתה משמעות חיה לאזהרת הרב קוק (בהקדמתו לשבת הארץ) שיש לצמצם את המכירה למצב של 'שעת הדחק' קריטית.

לאחר שלוש שמיטין, זה כנראה השינוי העצוב ביותר בטרגדיה ההלכתית הזאת – הכאב שנרגע, הזעקה המושקטת, התגובה החיבורית. יחד עם ההזמנה השגרתית לירקן, אני שומע תפילה בלבי, "ריבונו של עולם, אל תשליכני מלפניך ורוח קודשך אל תיקח ממני". אני בטוח שבכך אינני לבד. נממש לפחות את היכולת להרגיש את החסר לנו, להשתתף בצערה של תורה, שמימושה של מצווה כה מופלאה ניטל ממנה. "אל תשליכנו לעת זקנה". אל תיתן לשנים העוברות לאלחש את הכאב ולהשתיק את ביטוי. אם גורלנו להיות צופים – או אף במידה מסוימת שחקנים – בטרגדיה הלכתית זו, תן לנו לפחות את הכוח להכיר בתפקידנו ולהגיב בהתאם.

ישיבת הר עציון (בית המדרש האלקטרוני)

*****

שיעורים בהלכה

*****

הרהורי שמיטה תשס"א

מאת הרב ליכטנשטיין שליט"א [1]

כבכל שבע שנים פותחים אנו בימים אלו את שנת השמיטה. שנה זו, שהתורה מייחדת מקום רב להגדרת מצוותיה והליכותיה, זוקקת התייחסות בשני מוקדים. כשם יש לבחון את פניה ההלכתיים - דיניה, הלכותיה והנהגותיה - של כל מצווה בתורה, כך יש לבחון, כמובן, גם את פניה ההלכתיים של מצוות השמיטה. אולם ביחס למצוות השמיטה נוסף על פנים אלו עוד פן, שהוא מעציב במיוחד: היחס להיתר המכירה. נושא זה התגלה השנה ככאוב במיוחד נוכח המחלוקת שנתגלעה מסביב לו, אשר הותירה טעם רע בפיהם של שלומי אמוני ישראל, הן האוסרים והן המתירים; אך כאב זה רק מצטרף לכאב האימננטי הטמון בהיתר המכירה, שאינו נובע מהמהומה שסביב לו. במצוות השמיטה באה לידי ביטוי יותר מבכל מצווה אחרת אזלת ידנו בגישור על הפער שבין המציאות לבין ההלכה האידיאלית ומורגש ביתר שאת כאבם של הקב"ה מחד ושל כנסת ישראל מאידך.

"בראש ובראשונה, מהווה מסכת השמיטה גוף הלכתי המשתרע על פני כמה תחומים: איסורי מלאכה וחובת שבתון, במקביל לשבת; איסורי אכילה וסחורה, מעין מאכלות אסורות; ניהוג קדושה וייעוד הפרי, כבתרומה ומעשר שני. נוסף על הרובד ההלכתי, ההלכות מעורות במכלול ערכים המכונן והמשתקף על ידן. אין כאן צורך לחטט בטעמי המצוות; הדברים נראים בעליל. יש להבחין בלפחות שלוש נימות: כשבת בראשית, שבת הארץ מחדירה מצד אחד את תודעת מרותו ובעלותו הבלעדית והמוחלטת של הקדוש ברוך הוא, ומצד שני היא משחררת את האיכר מטרדות חיי שעה מתוך מגמה שיפנה לתעסוקת חיי עולם. נוסף על כך, יש בה אף נימה דמוקרטית מובהקת, שהרי היא משווה קטן וגדול, עני ועשיר וכמעט ואף אדם ובהמה. "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך. ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכל".

מה נשאר לנו כיום מן החזון המרהיב הזה? כקליפת השום! המעבר מכלכלה חקלאית לתעשיינית הוריד מעל הפרק - עבור רוב רובו של הציבור - את איסורי המלאכה; ברם, בקשר לאלה המצב יחסית משופר. לא עוקפים ולא מסלפים; רק, למזלנו, לא נתקלים בהם. ביחס לאיסורי האכילה וחובת ניהוג הקדושה המצב חמור פי עשר. מהן האופציות העומדות לרשות החרד לקדושת השביעית, על כל פרטיה ודקדוקיה? הוא יכול להסתמך על פיקציה משפטית, לפיה - אוי לאזניים שכך שומעות - שדות הארץ, מהלבנון ועד נחל מצרים ומן הים עד הירדן, נמכרות או מוחכרות לגוי. אינני בא להרהר אחרי תוקפה ההלכתי של מכירה זו או אחרי קניין גוי להפקיע מידי קדושת הארץ - אפילו אם נניח שהמתירים צודקים, התופעה כשלעצמה צריכה לזעזע. אלטרנטיבית, המפקפק בהיתר יכול להשיג פירות מתוצרת חו"ל או משדות ערבים (אם הוא מוכן לסמוך על הוראת ה"בית יוסף"). אך מה רב הפער בין אותה התרוצצות לירקן ותשלום שערים מופקעים עבור יבול נכרי, כאשר האדם מתמרמר על טורח הדרך וההוצאות ובמקביל מחזיק טובה לעצמו על רמת צדקותו - מה רב הפער בינה לבין "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה"?! כלום יש להכיר את הקשר שבין אותה יוהרא לבין שחות האדם ורוממות הבורא העומדות במרכז פרשת השמיטה? בין הזהירים באיסור ספיחים, מהו אחוז החיים את השביעית בשמחה תמימה, לעומת המצפים, כמעט בכליון עיניים, להיפטר מעולה?"...

במישור ההלכתי הצרוף מעורר היתר המכירה שתי בעיות עיקריות. ראשית, שאלת תוקפה של המכירה: באיזו מידה תקפה מכירת הקרקעות לנכרים? באופן מעשי מתבצעת המכירה

ברמה כללית-לאומית, שהיא ודאי פרובלמטית, וברמה פרטית, שהיא אמנם בעייתית פחות, אך גם תוקפה ההלכתי נתון בסימן שאלה. גם אם אנו מקבלים שישנם מקרים שבהם מותר להערים על מצוות התורה, כפי שכותב הרב קוק בהקדמתו ל"שבת הארץ", מתעוררת השאלה האם אכן ההערמה פועלת והקרע מכורה. בהנחה שהמכירה היא בעלת תוקף מעורר היתר המכירה בעיה הלכתית נוספת: האם אכן יש לקניין הגוי יכולת להפקיע את הקרקע מהמצוות התלויות בארץ בכלל וממצוות השמיטה בפרט. אלו הן שתי שאלות הלכתיות כבדות משקל, וברור שבחינתן משפיעה על יחסנו להיתר המכירה.

מעבר לרמה ההלכתית הצרופה היתר המכירה הוא בעייתי, כפי שצינו, מבחינה נוספת. כמעט שאין תחום אחר שבו אנו חשים ברמה כה גבוהה את המתח העז שבין כאבו של הקב"ה מחד וכאבה של כנסת ישראל מאידך. תוספות בסוף מסכת כתובות מביאים את דעתו של רבנו חיים "דעכשו אינו מצוה לדור בא", כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין ליזהר בהם ולעמוד עליהם" (כתובות קי: תוד"ה הוא). בדור האחרון זכינו לחדש את היישוב בא"י והתמודדנו עם קיום המצוות התלויות בארץ בהצלחה לא-מועטה, אך מצוות השמיטה הייתה ונתרה האגוז הקשה ביותר. איננו יכולים להשבית את החקלאות בא"י לשנה שלמה מבלי לאבד בשנה שלאחריה את כל השווקים בעולם ולגרום בכך להתמוטטות החקלאות היהודית בארץ הקודש. ניתן אמנם לערוך הבחנה בין החקלאי, שאינו יכול להשבית את שדהו, לבין הצרכן, היכול להחמיר ולהימנע מהסתמכות על היתר המכירה; אך ברור שללא צרכנים הקונים את יבולם עתידיים החקלאים והחקלאות להתמוטט. יתר על כן: גם אם אדם פרטי או סקטור קטן יחסית יכול להחמיר מבלי לפגוע אנושות בחקלאות ברור שהדבר אינו עומד בקנה המידה המוסרי שטבע קאנט, שלפיו על האדם להתנהג בצורה שבה הוא רוצה שיתנהגו כולם. טובתה של כנסת ישראל דורשת להקל ולהתיר את המכירה כדי למנוע התמוטטות כללית של המפעל הציוני החקלאי בארץ.

במקביל לדרישת טובתה של כנסת ישראל אנו חשים בעצמה רבה את כאבו של נותן התורה. דווקא את מצוות השמיטה - מצווה חשובה ביותר, שהעומק האידיאלי שמאחוריה ברור לחלוטין ושניתן להזהות עמה בנקל - דווקא אותה אנו עוקפים ומסתתרים מאחורי פטנט הערמה במקום לקיימה כראוי. לצער על עצם ההערמה ועל הבעייתיות ההלכתית שבהיתר מצטרפת נקודה נוספת: חלק מהאנשים מדרגים את עצמם מבחינת יראת שמים על פי ההסתמכות או ההתנגדות להיתר המכירה. אנשים המחליטים שלא לסמוך על ההיתר צובעים את עצמם בעיני אחרים - ולעתים אף בעיני עצמם! - כיראי שמים וכמקפידים במצוות, ואילו הסומכים על ההיתר, מצדם, מצטיירים כחלשים בדתם. במקביל מקבל היתר המכירה, שהיה צריך להיות נושא למחלוקת הלכתית לגיטימית, אופי מחנאי: אלה שבמחנה מצדדי ההיתר רואים בכך מלחמת קודש כאילו אין יסוד אמתי להחמיר, ומן העבר השני אנו מגלים עולם של מריבות, פלגנות ואולי אף חרמות.

"כרגע, אין באופק פתרון שיענה על דרישות היישוב כולו, ואין קרן שמיטה שתוכל לספק את צרכיה של המדינה כולה. מצד שני, אינני מציע, חלילה, שיש להתעלם מחובות הלכתיות, ככל שאינן מתקוות לחיכנו. איננו יהודים קונסרבטיביים, והרינו מבינים היטב את מלוא האחריות אף למצווה שכביכול פג טעמה. אני רק עומד על נקודה אחת: שנכיר את המציאות - ושנבכה עליה".

נראה שלבעיה שהעלינו אין מוצא המניח את הדעת לחלוטין. מחד, ברור שבעיניים הלכתיות מעוררת הסתמכות על ההיתר שאלות קשות. מעבר לכך, אנו נדרשים להסכים למכירת חלקים מארץ ישראל לנכרים ולתת לה יד; וברור לחלוטין שאותם אנשים שהם בראשי הלוחמים בעד ההיתר היו הראשונים לעלות על בריקדות ולהכריז על מלחמת מצווה לו הייתה המכירה אמיתית. אולם מאידך, רוב בניין רובו מניין של עם ישראל מסתמך על ההיתר, ופסילתו עלולה להוביל לתחושת ניתוק ועליונות. למעשה אני חש מדי שמיטה בין הפטיש לסדן, וברור לי שההכרעה צריכה להיות מורכבת ולכלול איזונים לשני הכיוונים. אישית לא מלאני לבי לסמוך על ההיתר בשל הבעיות ההלכתיות והעקרוניות שהוא מעורר, אך אני נזהר

מכל תחושת עליונות כלפי הסומכים עליו; מבחינת שיקול דעתי פשוט איני רואה דרך לסמוך עליו.

ההכרעה ברמה המוסדית היא קלה יותר, שכן בלתי-אפשרי לסמוך על ההיתר במטבח הישיבה, וליצור בכך מצב שחלק מהבחורים והר"מים לא יוכלו לאכול בו. אמנם ניתן היה להציע להנהיג הפרדה בין הסומכים על ההיתר ובין אלו שאינם סומכים עליו, אך מחנאות בתוך הישיבה היא תופעה פסולה וחמורה שעלולה להוביל לקטסטרופה חברתית ומוסרית. לכן אין לנו מוצא אלא להימנע מלסמוך על ההיתר באופן גורף, אך נעשה כל מאמץ כדי לסמוך עליו במקום שהדבר אפשרי.

"התהליך כולו נצפה מראש. מעניין שבשני מקומות הזהירה התורה על רפיון בטחון - ופעמיים נכשלנו. ביחס לשמיטת קרקע נאמר "וכי תאמרו מה נאכל וכו' " - והגענו לידי היתר המכירה. ביחס לשמיטת כספים נאמר "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וכו' " - ומסתדרים בפרוזבול. שתי מצוות, שתי פונקציות; שני אתגרים, שתי טרגדיות. חוגים ליברליים מרבים להצביע על תקנת הפרוזבול כעל הישג מרשים, המדגים את כושר יכולת ההלכה להסתגל לתנאים חדשים. אך האמת תורה דרכה. כלום שש הלל, ואפילו עם כל הסמכות שבעולם, לעקוף מצוה? וכי לא ניגש לתפקידו בלב נשבר ונדכה? למרבית דאבוננו, מצא הלל את עצמו ואת דורו במבוכה. מצד אחד, התורה הלא ציוותה להלוות כסף, בפרט לעניים. מצד שני, היא גזרה אומר שאחת לשבע שנים יש להפקיע חובות ולהתחיל מחדש, ואף הצמידה אזהרה שדרישה זו לא תערער את הנכונות להלוות. אילו אכשר דרא, היו שתי המטרות ניגשות. הזקוקים לכך היו מוצאים את המשאבים הדרושים, ומלווים היו מתחנכים, לפחות פעם בשמיטה, להרפות לשנייה את האגרוף ההדוק בו אנו מחזיקים בכל פרוטה כבבת עינינו. ברם, לא אכשר דרא, ובעלי ההון החלו לטרוק שער בפני נצרכים. בעל הלכה רגיש מבין במלוא תחושתו עד כמה כאב הצורך שנוצר להכריע בין שני הערכים. איזה מחיר היה הלל מוכן לשלם כדי שלא לעמוד בפני הברירה האכזרית? לא תרועת תשואות יצאה באותה שעה מפיו. כשהסתכל בפני המציאות, מילה אחת היתה בפיו: ניצחתי. הנני, נציג ההלכה והמסורה, אמנם מצליח להיחלץ, אך במישור אחד נשברתי. במקום לשמור ולקיים, התקנתי עקיפה.

זה מצבנו היום אף ביחס לשמיטת הקרקע. מבחינה פורמלית ייתכן שהכל בסדר, אך את שבת הארץ אין אנו מקיימים. אנחנו - תומכי ההיתר כשולליו, הקונים כרגיל כצופים בלוחות - לא משמטים אלא משתמטים. אינני רואה דרך, בעתיד המצופה, להציל את המצב; אך לפחות שיישאר לנו - כפי שנשאר להלל בשעתו - הכאב. באין ברירה נפעיל את ההיתרים והעקיפות למיניהם, ונכפה ראשנו בפני המציאות; אך אל נשלים אותה. נודה בכשלוננו ונצטער עליו - ונצפה שהמקום ישלים לנו חסרוננו".

הערה

[1] סיכום שיחת הרב מיום ד' בתשרי תשס"א. השיחה סוכמה על ידי יצחק ברט, אולם הסיכום לא עבר את ביקורת הרב. הציטוטים ללא ציון מקור לקוחים בשינויים קלים מתוך מאמרו של הרב, "הרהורי שמיטה", שנכתב לקראת שנת השמיטה תשל"ג, הודפס לראשונה ב"עלון שבות" שנה ד' גיליון י', והודפס שוב ב"עלון שבות" גיליון 115 וב"עלון שבות בוגרים" גיליון ג'.